

Işık, Y. (2023). "Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür Meselesi: Hayat Mecmuası'nda Yayımlanan Makale zerinden Bir Değerlendirme". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 7 (zel Sayı-1), 53-68.

Araştırma Makalesi

**AZERBAYCAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR MESELESİ: HAYAT MECMUASI'NDA
YAYIMLANAN MAKALE ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME***

*A Matter of Education and Culture in Azerbaijan: An Evaluation on The Article Published in
Hayat Mecmuası*

Yasemin IşIK**

z

19. ve 20. Yüzyılda modernleşme yoluna giren modern-millî devletlerde yeni iktidarların yeni rejimlerine göre kurguladıkları yeni ideolojilerinin bireysel ve toplumsal alanda yerleştirilmesi, yeni kimlik inşasının sağlanması noktasında "eğitim meselesi" politikaların merkezine alınmıştır. Özellikle 20. Yüzyılın başlarında millî devletlerde eğitimin bir yandan tarihî miras olan kültürün aktarımı, bir yandan da yeni düzenin getirdiği yeni değerlerin tanıtılması ve toplum nezdinde benimsenmesi işlevleri önem kazanmış; modern toplum inşasında eğitime böylesi bir kutsal vazife atfedilmiştir.

Toplumsal, kültürel değişim ve zihniyet dönüşümü bağlamında en önemli rolü devletin ve eğitim kurumunun üstlendiği, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde de modernleştirme projesine bağlı olarak eğitim politikalarında yeni bir evreye girilmiştir. Siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin toplumda kökleşmesinde, Türk İnklabının anlaşılması ve korunmasında, yeni değerlere uygun yeni insan tipinin yetiştirilmesinde eğitim bir araç olarak grlmştir. Eğitimin en temel amacı, modern, millî, demokratik

* Çalışma, "Azerbaycan'da Eğitim ve Kültür Meselesi: Hayat Mecmuası'nda Yayımlanan Makale zerinden Bir Değerlendirme", başlığıyla *International Altay Communities Symposium- June 20-22 2015- Uluslararası Altay Toplulukları Sempozyumu*'nda (Türk Dünyası Belediyeler Birliği- TDBB, Altay Akademisyenler Birliği, Marmara Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi, Bişkek Gumanitardık Üniversitesi, Kore Uluslararası Çalışmalar Üniversitesi İş Birliği ile Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Konferans Salonu'nda- Antalya) sunulmuş bildirin geliştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Geliş Tarihi / Received: 28.12.2023, Kabul Tarihi / Accepted: 30.12.2023. <https://doi.org/10.58640/asyar.1411513>

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, i.yasemin@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-3707-230X>

düşünceli, Cumhuriyetçi yurttaşlar yetiştirmek olarak belirlenmiş, öğretim programları da bu amaç çerçevesinde yeniden şekillendirilmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi dergiciliği, Modernleşmeci Lider Mustafa Kemal Atatürk'ün imzasını taşıyan her inkılâbı ve bu inkılâpların merkezinde yer alan eğitim kurumunda gerçekleşen gelişmeleri okuyuculara duyurmak, tanıtmak, bunların haklılığını savunmak görevlerini üstlenmiştir. 2 Aralık 1926- 5 Mayıs 1930 tarihleri arasında (146 sayılı bir koleksiyonla) düşün, felsefe, edebiyat, sanat dergisi ve yeni Türk Devleti'nin sesi olarak yayımlanan Hayat Mecmuası, zengin ve idealist yazar kadrosu ve zihniyet dönüşümü ile eğitim meselesine çok geniş bir perspektiften bakmasıyla dönemin önemli yayınlarından biri olma niteliğini kazanmıştır.

Hayat Mecmuası, eğitim tarihi, eğitim felsefesi ve sosyolojisi, eğitim psikolojisi ve öğretim yöntemleri alanlarında bugün de canlılığını koruyan çok önemli konulara sütunlarında yer vermiş; pedagojik araç ve metotların, öğretim programlarının hem Türk Milletinin ihtiyaçlarına hem de çağın gereklerine tümüyle uyum sağlayacak şekilde iyileştirilmesi gerektiğini savunarak bu konuda devlete Batı'dan önemli örnekler sunmuştur. Çocukların ve gençlerin eğitiminde pragmatist felsefenin ilkelerini işaret eden Hayat Mecmuası, Doğu'dan ve Batı'dan eğitim alanında öne çıkan yayınları da tanıtmıştır. Azerbaycan ve Japonya'da eğitim ve kültür alanında yaşanan gelişmeleri özel makalelerle kamuoyuna sunmuştur.

Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olarak tanıtılan E. Hikmet'in (İsmail Hikmet Ertaylan olduğu belirlenmiştir) imzasıyla Hayat Mecmuası'nda (1927 yılında) yayımlanan "Azerbaycan'da Maarif" isimli makale, ülkenin eğitim ve kültür durumunu tarihî süreç içerisinde yaşananlar bağlamında aktarmasından dolayı önem arz etmektedir. Makalede, "Rusya Türklerinin kültürel mücadelesi, Tanzimat hareketlerinin bunlar üzerindeki etkisi, Azerbaycan'da Fars medeniyeti ve Rus eğitiminin etkilerinin sonuçları, millî ruh ve Türklüğe doymak amacıyla kurulan birkaç okulun (Saadet Mektebi vd. gibi) faaliyetleri, özellikle Türk dilinde öğretime geçmiş bir iki yüksek okulun (Yüksek Pedagoji Enstitüsü, daha sonra Bakü Üniversitesi) Türkler arasında (Kırım, Kazan, Özbekistan, Türkmenistan, Dağıstan, Azerbaycan, İran Azerbaycan'ından toplanıp gelen öğrenciler sayesinde) sağlanacak kültürel birliğin temellerini hazırlama fonksiyonları" gibi başlıklar dikkat çekmektedir. İsmail Hikmet Ertaylan, Bakü Devlet Üniversitesi'nin temelini oluşturan Yüksek Pedagoji Enstitüsü ile ilgili güncel gelişmeleri de haber vermiştir.

Çalışmada bahsi geçen başlıklar araştırma eserler ışığında tartışılarak, Azerbaycan'ın makalede belirtilen tarihî süreçteki eğitim ve kültür durumuna ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim ve Kültür Meselesi, Hayat Mecmuası, Azerbaycan, Saadet Mektebi, Yüksek Pedagoji Enstitüsü, Bakü Üniversitesi.

Abstract

In the modern-national states that embarked on the path of modernization in the 19th and 20th centuries, the issue of education was at the center of the policies in order to place the new ideologies, which were constructed according to the new regimes of the new powers, in the individual and social spheres, and to ensure the construction of a new identity. Especially at the beginning of the 20th century, the functions of education in national states for the transfer of cultural heritage, on the one hand, and the introduction of the new values brought by the new order, on the other hand, gained importance; such a sacred duty has been attributed to education in the construction of modern society.

In the newly established Republic of Turkey, where the state and the educational institution play the most important role in the context of social and cultural change and mentality transformation, a new phase has been entered in education policies depending on the modernization project. Education has been considered as a tool in the rooting of political, social, cultural and economic transformations in society, in understanding and preserving the Turkish Revolution, and in raising a new human type suitable for new values. The most basic purpose of education has been determined as raising modern, national, democratic-minded, Republican citizens; curricula have also been reshaped within the framework of this purpose. Early Republican Period journalism undertook the task of announcing, promoting and justifying every revolution signed by the Modernization Leader Mustafa Kemal Atatürk and the developments taking place in the educational institution, which is at the center of them. Hayat Mecmuası, which was published between December 2nd, 1926 and May 5th, 1930 (with a collection of 146 issues) as a journal of thought, philosophy, literature, art and the voice of the new Turkish State, became one of the important publications of the period with its rich and idealistic writer staff, and its view of mentality transformation and education from a very broad perspective.

Hayat Mecmuası, included in its columns very important issues that still remain alive today in the fields of educational history, educational philosophy and sociology, educational psychology and teaching methods; it presented important examples from the West to the state, arguing that pedagogical tools and methods and teaching programs should be improved in a way that will fully comply with both the needs of the Turkish Nation and the requirements of the age. Pointing out the principles of pragmatist philosophy in the education of children and

young people, *Hayat Mecmuası* also introduced prominent publications in the field of education from the East and the West. It presented the developments in the field of education and culture in Azerbaijan and Japan to the public with special articles.

The article titled “Azerbaycan'da Maarif” published in *Hayat Mecmuası* (1927) under the signature of E. Hikmet (İsmail Hikmet Ertaylan), who was introduced as the Professor of Turkish Literature History at the Eastern Faculty of Baku University, is important because it conveys the educational and cultural status of the country in the context of what happened in the historical process. Titles such as “The cultural struggle of the Turks and Muslims of Russia, the effect of the Tanzimat movements on them, the results of the effects of Persian civilization and Russian education in Azerbaijan, the activities of a few schools (such as Saadet Mektebi) established to satisfy the national spirit and Turkishness, Functions of one or two Higher Education Schools (Higher Pedagogical Institute; later Baku University) teaching in Turkish language to lay the foundations of cultural unity among Turks (thanks to students from Crimea, Kazan, Uzbekistan, Turkmenistan, Dagestan, Azerbaijan, Iranian Azerbaijan)” draw attention in the article. İsmail Hikmet Ertaylan also informed about the current developments regarding the Higher Pedagogical Institute, which forms the basis of Baku State University.

In the study, all these mentioned topics will be discussed in the light of research works, and a general evaluation will be made about the educational and cultural situation of Azerbaijan in the historical process mentioned in the article.

Keywords: *A Matter of Education and Culture, Hayat Mecmuası, Azerbaijan, Saadet Mektebi, Higher Pedagogical Institute, Baku University.*

Giriş

“Her şeyi yeniden yapma imkânım olsaydı işe eğitimle başladım.”
(Modern Avrupa’nın kurucularından olarak nitelenen Jean Monnet’in sözü).

(Abdusselam, 1990: 66; Doğan, 2004: 3).

Kültürün her zaman güncel kalabilmiş kavramlarından olan *eğitim*, insan ve topluma yönelik doğrudan işlevleri yüklenmesinden dolayı toplumsal bir olaydır. Bu toplumsal olayı biçimlendiren ve belirleyen en önemli etkenler de toplumsal ortamlar ve toplumdur. Emile Durkheim, bu ilişkiyi şöyle açıklamaktadır: “Her toplum eğitim sistemini bir ortam olarak koşullandırır. O nedenle her eğitim sistemi toplumun gereksinimlerine cevap verir ve o toplumun bir anlatımı ve ifadesi olur. Diğer yandan toplum, eğitimin amacı ve hedefidir. Toplumun yapısı eğitim sisteminin yapısını belirleyen bir nedendir; ama buna karşılık eğitim sisteminin amacı bireyi topluluğa bağlamak, bireyin toplumu saygısının ve bağlılığının bir hedefi olarak seçmesini sağlamaktır.” Bu belirleme eğitimin toplumsal boyutuna işaret etmektedir (Doğan, 2004: 74). Her toplum, ilk günden günümüze kadar geçen süreçte kendi hayat tarzına uygun bir kültür üretmiş ve bunu da gelecek nesillere aktarma işini “eğitim” aracılığıyla gerçekleştirmiştir. “Hiçbir insan içinde bulunduğu kültürden bağımsız olarak davranamaz. Her toplumun ve milletin kendi kültür kimliğinden kaynaklanan bir değerler bütünü vardır ve bu değerleri fert ve millete karakter şekillendirerek kazandıran araç ise eğitimidir” (Kurt, 2002: 7).

“Öğrenme” ve “öğretim” kavramlarını da içine alarak geniş bir anlam taşıyan eğitim, önceden saptanmış amaçlara göre insanların davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkiler dizgesi olarak, her kuşağa geçmişin bilgi ve deneyimlerini düzenli bir biçimde aktarma ya da kazandırma yönündeki etkinliklerin tümüdür (Oğuzkan, 1981: 57).

“Eğitim, toplumsal hayata henüz hazır olmayanlara yetişkin kuşaklar tarafından uygulanan bir etki; bireylerde hem bir bütün olarak siyasal toplumun hem de bireylerin bağlı olduğu iş çevresinin kendilerinden istediği belirli sayıda fiziksel, entelektüel ve ahlaki yetenekleri meydana getirmek ve geliştirmektir.” “Geniş anlamda, doğamızın gelişim hedefine ulaşmamız amacı ile gerek kendimizin yaptığı gerek başkalarının bizim için yaptıklarını kapsayan eğitim, amacı başka başka olan şeylerin, insanın karakteri ve becerileri üzerinde icra ettiği dolaylı izleri de içerir; yasalar, hükümetler, sanat eserleri, hatta insanın iradesi dışında olan iklim ve toprağın kanunu gibi fikir hadiseleri bu izleri icra eden etmenlerdir.” “Fiziksel, entelektüel ve ahlaki yetilerin geliştirilmesi eylemidir.” “Bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir.” “Çocuğu veya ergeni bedensel, ruhsal, zihinsel, toplumsal, ahlaksal yönleri ile oluşturmak ve geliştirmek için onun varlığındaki değer kaynaklarını ortaya çıkarmağa yönelik yöntem ve tekniklerin eyleme dönüştürülmesidir.” “Belli bir toplumun varoluşunu ve ilerleyişini güvenceye bağlamak amacıyla üyelerine gerekli bilgi, beceri, düşünce ve davranış kalıplarını aktarması sürecidir.” Bütün bu tanımlara bakıldığında *insan* ve *insan yavrusunu* merkez alan bir ortak özellik dikkat çekmektedir. Eğitim olayının bir ucunda henüz bedensel, ruhsal, toplumsal ve moral (ahlaki) olarak hazır olmayan *insan yavrusu*, yani *yetişmekte olan kuşaklar*; diğer ucunda *yetişkinler* bulunmaktadır. İşte eğitim, bir anlamda bu iki ucun birbirine sorumlulukları çerçevesinde yetişkinleri yetişmekte olanlar karşısında yükümlü kılan toplumsal bir olaydır. Bu anlamda eğitim, genç kuşaklara yetişkinlerin yaşayan ya da geçmişte kalan kültürleri aktarma süreci olarak ortaya çıkmaktadır. Mevcut değerler ve davranış biçimlerinin öğretilmesi, benimsetilmesi amacı kültürün yaşayan boyutuna yöneliktir. Toplumun bireyin önüne koyduğu standartlar (davranış ve etkileşim modelleri, değerler, normlar, yaptırımlar) eğitimin işlevi ve amacını belirlemektedir (Doğan, 2004: 4-5).

Toplumsal devamlılığın ve uyumun sağlanması, mevcut siyasal sistemin beklentilerine yanıt verilebilmesi adına geniş bir anlam yüklenmiş olan *eğitim*, “yetişkin nesiller tarafından toplumsal hayata hazır olmayan nesiller üzerinde uygulanan bir işlem olmakla birlikte; aynı zamanda kültürün sonraki kuşaklara aktarımını ve toplumun ihtiyaçlarına, hedeflerine, değerlerine göre yeni nesiller yetiştirerek toplumsal hayatın sürekliliğini sağlama sanatıdır” (Özodaşık, 1999: 11; Özodaşık, 2006: 11; Erkal, 2000: 104). “İnsan yetiştirme sanatı” olarak eğitim, taşıdığı tüm anlamlarla çift yönlü bir süreci

karşılıklıdır: “Toplumun inançlarından, örflerinden, tutum ve değerlerinden, becerilerinden, birikmiş bilgilerinden oluşan kültürünü yeni nesillere aktarmak; yetişmekte olan nesillerin zekâ, duygu, davranış ve iradelerini dengeli bir şekilde geliştirerek onları birer kişilik sahibi yapmak.” İnsan/yeni nesil yetiştirme faaliyetinin bu çift yönünden ilki, toplumların varoluş sebebinin ve toplumsal devamlılığı; ikincisi de bu toplumların kaçınılmaz olan değişimleri ve değişimle gelen şartları karşısında yeniliklerin kolayca kabullenilmesini tanımlamaktadır (Özodaşık, 2006: 11).

Batı'nın *Aydınlanma*, *Fransız İhtilâli* ve *Sanayi İnkılabı* gibi tarihsel olarak doğal şartlarda ilerleyen süreçlerinde var ettiği *modernizm*, *toplumsal ve kültürel değişim*, *birey-toplum-siyasal iktidar etkileşimi*, *ideoloji ve kimlik*, *kültür aktarımı ve kimlik inşası*, *modern toplumun inşası*, *kültürel yabancılaşma*, *kültür emperyalizmi*, *eğitim vb.* gibi modernleşme olgularının kendi kuramsal ve metotsal, felsefi temellerinde yorumlanması yolunu özellikle Batı-dışı toplumlar için dayatmıştır. Çünkü Batı, kendi sürecini tamamladıktan sonra Batı-dışı toplumların kültürlerini kendi nesnesi haline dönüştürmeyi; modernleşme süreçlerine müdahaleyi *özel bir proje*, *modernleştirme projesi* olarak takip etmiştir. Müdahalenin, dayatmanın en çok hissedildiği alan da *kültürel modernleşme* olmuştur. Oysaki her toplumun/ülkenin *kavim*, *millet*, *sosyal sınıf*, *tarihî-toplumsal-kültürel yapısına* göre şekil özelliklerini gösteren *eğitim ve kültür meselesi*, dolayısıyla *kimlik inşası meselesinin* farklı özellikleri arz ettiği bir gerçektir (Karpat, 2009: 57-61; Dalbay ve Avcı, 2018: 18-19; Ekincikli ve Işık, 2019: 266-267). Ancak ortak olan özellik; 19. Yüzyıl boyunca yaşananların bir sonucu olarak modernleşme yoluna giren, merkezileşmiş devletlerde *modernleşme olgusu* ile *eğitimin* arasında zorunlu bir ilişkinin doğmasıdır. Modernleşmenin temel sağlayıcılarından biri; hatta en temel unsuru *eğitim/kimlik inşası* olarak belirlenmiştir. Modern ve millî devlet inşa etme, yeni değerlere, ideolojiye göre vatandaş oluşturma ve yepyeni bir toplum yaratma tasarımlarında *eğitim kurumu* merkeze alınmış; başarı da sağlanmıştır. Bir yandan eğitimin dönüştürücü, inşa edici işlevi harekete geçirilirken; diğer yandan eğitimin kültür aktarıcı, toplumsallaştırıcı ve değişmesi istenilmeyenleri koruyucu yönünden de faydalanılmıştır (Gündüz, 2008: 166-168).

Modernleşmenin sağlayıcısı, aracısı olan *eğitim*, 19. ve 20. Yüzyılda modern devletlerde iktidara sahip olan ideolojilerin denetimi altına girmiştir. “Ulusların en mükemmel kurumları” haline getirilmeye çalışılan *okullara* ve “ulusların kurucusu” olarak görülen *öğretmenlere*, “toplumun yeni değerlere göre inşasını gerçekleştirip, devamlılığını sağlayan” *eğitime* kutsal bir anlam yüklenmiştir. Böylece *okullar-öğretmenler-eğitim kurumu* bireylere ve topluma kimlik kazandırmanın, onları kültüre bağlı kılmanın en önemli araçları olmuştur. Bir toplumu; bir ulus-devletini diğerlerinden ayıran ve güçlü kılan *kültür meselesinin* merkezine de *vatandaşlık eğitimi/siyasal toplumsallaşma* yerleştirilmiştir. Kültürel anlamda da eğitim iki yönlü hizmet sunmuş; *millîleşmiş* ve *medenileşmiş* bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Siyasal kültürün ideolojileri değiştikçe buna bağlı olarak “eğitim ve kültür meselelerinde/kimlik inşası meselesinde” ilkeler ve hedefler değişerek günümüze kadar gelmiştir (Özyurt, 2013: 8-12).

Bağımsızlık mücadelesini zaferle sonuçlandırıp, yeni Türk Devleti'ni kuran Mustafa Kemal Atatürk, *fikri hür*, *vicdanı hür nesiller* yetiştirilmesini istediğini her fırsatta dile getirmiş; kendi zamanının ötesinde ilerici bir anlayış ortaya koymuştur. Memleketi ve toplumu refaha kavuşturacak, güzel bir geleceğe taşıyacak iki ordudan bahsetmiştir; birisi vatani kurtaran *asil ordu*, diğeri de kimlik inşasını sağlayacak olan *maarif ordusu*. Modernleşmeci Lider Atatürk, maarif ordusu geliştirilmeden ne Türk İnkılabının başarılı olacağına ne de güçlü bir Türkiye'nin var olacağına inanmıştır. Bu nedenle de toplumsal ve kültürel alanda gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşümün merkezine *eğitim kurumunu* yerleştirmiştir. Eğitim ve öğretim sisteminin hedef ve ilkelerini de yeni toplum ve yaşam için belirlediği *altı ilkeye* bağlamıştır. Modernleşmeyi millî kültürle harmanlama, kaynaştırma yolunu takip eden ve karatahta başına geçerek bizzat milletin öğretmenliğini yapan Atatürk'ün bu eğitimci görüşü ve uygulamaları, teorik ve kurumsal olarak sunduğumuz bilgiler ışığında değerlendirildiğinde adeta bir “teorisyen” gibi çalıştığı anlaşılmaktadır (Işık, 2020: 173-196).

Türk Modernleşme süreçlerine (Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Modernleşmesi) paralel olarak şekil alan “eğitim” kurumunun gelişimi ve değişimi ile ilgili önemli bilgiler sunan dönemin süreli yayınları bizler için değerli kaynaklardır. Erken Cumhuriyet Döneminin yaşam felsefesini ve politikalarını tüm detaylarıyla, çok geniş bir yazar kadrosu ve içeriğiyle sunan, yeni devletin sesi olarak yayımlanan *Hayat Mecmuası* (1926-1930) da Türk düşününde önemli bir yere sahiptir. Erken Cumhuriyet Döneminde yetiştirilmek istenen yeni insan tipi, medeniyetçilik ve milliyetçilik

prensiplerine dayalı takip edilen modernleşme anlayışı, yeni dönemin değerleri ve ihtiyaçlarına göre düzenlenen pedagojik yöntemler, programlar, araç ve gereçler, hedefler, eğitime ilişkin Doğu'dan ve Batı'dan sunulan örnekler-yayınlar, yabancı uzmanların hazırladığı raporlar, zihniyet dönüşümünün felsefesi ve sınırları, Türk İnkılâbının tanıtılmasında, benimsenmesi ve korunmasında, yeni ideolojinin yerleşmesinde eğitim kurumunun vazifeleri gibi (Işık, 2007; Işık, 2009: 258-260; Işık, 2020: 76-130) pek çok tartışma başlığına ilişkin detayları yakalayabildiğimiz *Hayat Mecmuası*'nda Azerbaycan'ın eğitim ve kültür meselesiyle ilgili yayımlanan yazıya imzasını atan isim; Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü İsmail Hikmet Ertaylan'dır. Ertaylan'ın bu yazısı, *Hayat*'ın yayımlandığı yılları içeren süreçte Azerbaycan'ın eğitim durumunu tarihsel ve kültürel gelişmelere göre özetlemesinden dolayı önem arz etmektedir.

20. Yüzyılın ilk çeyreği, 1905-1930 yılları arası dönemde modernleşme deneyimleri adına Türkiye'de olduğu kadar Azerbaycan'da da büyük dönüşümler gerçekleşmiştir. “Batılılaşma”, “yenileşme”, “modernleşme”, “çağdaşlaşma” gibi farklı tanımlamalarla anılan bu süreçte gerek Rus Azerbaycan'ında gerekse Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde milliyetçilik ve medeniyetçilik prensipleri çerçevesinde ilerleyen modernleşme pratiklerinde karşılıklı etkileşim olsa da farklılıklar söz konusudur. Osmanlı Modernleşmesinin mirası üzerine devam eden Cumhuriyet Modernleşmesinde dönüşüm “devlet eliyle ve devlet inisiyatifiyle” gerçekleşirken, Azerbaycan'ın süreci farklı ilerlemiştir. Çarlık Rusya'sının sömürgesi olan Azerbaycan, Rusya'dan atanan valilerce yönetilmiş; bu nedenle Kafkasya'da “Cedidcilik” adıyla başlayan modernleşme hareketleri Çarlık İmparatorluğu'ndan hak talepleriyle gelişerek “emperyal düzenden kopma” şeklini almıştır. Müslüman-Türklerin toplumsal ve kültürel alanda gerçekleştirmeye çalıştığı yenilikler, Avrupa örnekli eğitim sistemini geliştirme çabaları Çarlığı fazlasıyla rahatsız etmiş; ancak tüm bunlar İhtilâl sonrası odak noktası olmalarını sağlamıştır. Maarif reformunu gerçekleştirmek adına başlattığı “Usul-i Cedid” sisteminin yayılmasını sağlayan ve Kırım Tatarlarının ilk Türkçe gazetesi olan *Tercüman*'ı çıkararak fikirsel gelişmeye hizmet eden Gaspıralı İsmail Bey, bir döneme damgasını vurmuş; 1917'ye kadarki dönemde Rusya'da bu tarzda yetişen millî-reformist kadrolar “Cedidciler” olarak adlandırılmıştır. Rusya Türklerini uyandırarak aydınlatma, çağdaş medeniyet seviyesine ulaştırma, dil-kültür ve eğitim alanında Türkler arasında iş birliğini sağlama hedefinde *Tercüman Gazetesi*, uzun yıllar büyük hizmetler vermiştir. Batı yayılmacılığına doğrudan maruz kalan Azerbaycan'da modernleşme süreci “devlet katında ve devlet katınca” değil; “modernleşmeci sivil aydınlarca” gerçekleştirilmiş ve de reformlar biçiminde ilerleyen hamleler sık sık kesintiye uğramıştır. Rus-Japon Savaşı'nda Rus bozgunu ve 1905 Rus İhtilâli sonrası Çarlıkla bir hesaplaşma hareketi yaşansa da 1908'de Meşrutî yönetimle baskı ortamının egemen olması *Ali Merdan Topçubaşı*, *Ahmet Ağaoğlu* ve *Hüseyinzade Ali* gibi aydınların Osmanlı Devleti'ne geçişine neden olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetleştirme sürecine maruz kalan Azerbaycan'ın Rus merkezli, dışa kapalı modernleşme modeli Sovyetlerin çöküşüne kadar devam etmiş, arada kalan iki yıllık dönem (1918-1920) “geçici bağımsızlık yılları” olmuştur. 1920'lerden sonra Sovyet güdümüne giren Azerbaycan ile Cumhuriyet rejimini ilan eden Türkiye arasında bir bağlantı kurulamamış, iki ayrı modernleşme süreci yaşanmıştır (Özcan, 2004: 23-30; Kırımlı, 1996: 392-395; Akpınar, 2011: 492-494; Akifoğlu, 2017: 776-795).

Modernleşme süreçlerinde “Cedidcilik Hareketi” üzerinde önemle durmak gerekmektedir. Cedidcilik Hareketinin önemli bir kaynağı Osmanlı ıslahatlarıdır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan itibaren ortaya çıkan gelişmeler sonucunda Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin Batı'da ve Avrupa'da yazılan eserleri Türkçeye çevirmesi, sonraki dönemlerde açılan üniversiteler gibi gelişmeler Cedidcilerin ilgi sahası içerisinde yer almıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mecelle* eseri başta olmak üzere diğer eserleri ve Ahmet Mithat Efendi'nin hemen hemen bütün eserleri ve çıkardığı *Tercüman Gazetesi*, Şemseddin Sami'nin eserleri bölgedeki Cedidcilere rehberlik etmiştir. Bahsi geçen Osmanlı düşünürleri arasında Ahmet Mithat Efendi'nin özel bir yeri vardır. Ahmet Mithat Efendi Hac veya başka bir amaçla İstanbul'a gelen her Kazan Tatarı tarafından ziyaret edilen ve fikri alınan danışman bir isim niteliğindedir. Ahmet Mithat Efendi, İstanbul'da Tatar öğrenciler tarafından kurulan cemiyetler ve derneklerde çeşitli konferanslar da vermiştir. Fatih Kerimi gibi bazı Tatar Cedidcilerinin İstanbul'daki öğrencilikleri esnasında hamisi olmuştur. Ahmet Mithat Efendi gerek dinî bahisleri gerekse sade dil kullanımına teşvik etmesinden dolayı Türkistan'ın köylerinde bile okutulmuştur. Rızaeddin b. Fahreddin, Mercani gibi ünlü Cedidciler, Ahmet Mithat Efendi'nin kitaplarını okumakta büyük gayret gösterdiklerini ifade etmişlerdir. Ahmet Mithat Efendi'nin Tatar Cedidcilerine etkisi, “Usûl-i Cedid”

hareketinin toplum tabanına yayılmasında olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı eserlerinin ve ders kitaplarının bölgede okutulduğu bilinmektedir (Maraş, 2000: 42-44).

1917 Bolşevik İhtilâli de sonraki gelişmeler açısından önemlidir ki Türkistan coğrafyasında yaşayan Türklerin kaderini derinden etkileyen hadiselerin başında gelmektedir. İhtilâlin getirdiği hava sayesinde basın üzerinde baskı, sansür kalkmış ve bu sayede “Cedidciler” çok sayıda yayım çıkararak fikirlerini açıkça ifade etme imkanına sahip olmuşlar; ancak Bolşeviklerin vaat ettiği özgürlükçü ve eşitlikçi ortam yalnızca 1922 yılına kadar sürmüştür. Bundan sonraki süreçte Bolşeviklerin Çarlık Rusya'sından çok farklı olmadıkları her alanda hissedilmiştir (Çelebi, 2000: 14-15; Köseoğlu, 2014: 2-3).

Takep edilen modernleşme süreçlerinde eğitim ve kültür faaliyetlerinin, politikaların merkezinde yer aldığı gerçeği Azerbaycan Modernleşmesi için de geçerlidir. Çarlık Rusya'sının işgalleri öncesinde, hanlıklar döneminde eğitim daha çok camilerde ve medreselerde din görevlileri tarafından verilmiştir. Fakir ve orta tabakalı çocuklar medreselere giderken, zengin ve soylu ailelerin çocukları eğitimi kendi evlerinde, özel olarak almıştır. 19. Yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'sının işgalleriyle Azerbaycan'da yeni bir eğitim dönemi başlamıştır. Rus dilini çağın gereği ve bilim dili olarak sunan yeni bir akım ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'ın Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra da Rus-Azerbaycan okulları eğitimciler tarafından açılmış ve Çarlık Rusya'sına eleman yetiştirmek hedefiyle hareket edilmiştir. Özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusya'sının Ruslaştırma politikası sonucu ülkede Rus okulları artmaya başlamıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki en önemli gelişme ise *Bakü Devlet Üniversitesi*'nin kurulması ve okulların büyük bir hızla millî değerlere uygun hale getirilmesidir. Sovyetlerin hakimiyeti ile ise Azerbaycan'da eğitimin amacı tamamen değişmiş; hedef “komünist ideolojisini benimseyerek bu ideolojiyi hayatının ilkesi edinip, komünizm sistemini kuracak insan/nesil yetiştirmek” olmuştur (Mammadov, 2008: 16-24).

Araştırmada, İsmail Hikmet Ertaylan'ın makalesinde öne çıkan tartışma başlıkları, tüm bu bilgiler ışığında ve tarihsel süreçte Azerbaycan üzerine kurgulanan eğitim ve kültür politikaları açısından genel bir değerlendirmeden geçirilmiştir.

Hayat Mecmuası'nın, Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü E. Hikmet Olarak Tanıttığı İsmail Hikmet Ertaylan (1889-1967)

İstanbul Beylerbeyi'nde doğan İsmail Hikmet Ertaylan, Galatasaray Mekteb-i Sultânîsini bitirerek (1908) Mülkiye Mektebinde okuduğu sırada Galatasaray Sultânîsinde öğretmen yardımcılığı ve Düyûn-ı Umûmiye'de kâtiplik yapmıştır. Galatasaray'ın müdürlüğünü yapan Tevfik Fikret ile yakınlığı bu dönemde kurmuştur. 1911'de Mülkiye Mektebini bitirdikten sonra Robert College Türkçe-Edebiyat öğretmenliği ile hayatının uzun bir dönemini kapsayacak olan öğretmenliğe başlamıştır (Kasım 1911). Ardından İstanbul'da çeşitli yerli ve yabancı okullarda Türkçe-Edebiyat ve Fransızca öğretmenliği ile bazı idarî görevlerde bulunmuştur. Avrupa'nın birçok ülkesine 1914 yılında inceleme yapmak üzere gitmiştir. Öğretmenlikten ayrılarak Hariciye Nezareti'nde 1921 yılında görev almıştır. İstanbul hükümetinin dağılmasıyla görevi sonlanan Ertaylan, Azerbaycan'ın TBMM hükümetinden öğretmen istemesi üzerine Maarif Vekâletince Bakü'ye gönderilmiştir (Nisan 1923). Bakü Üniversitesi'nde ve Bakü Tiyatro Mektebi'nde Türk Edebiyatı Tarihi, Bakü Yüksek Muallim Mektebi'nde Batı Edebiyatı Tarihi ve Sanat Tarihi Öğretim Üyeliği yapmış; Eylül 1924'te Bakü Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı olarak atanmıştır. Bu sırada *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ertaylan, 2011) adlı dört ciltlik değerli eserini ortaya koyan Ertaylan'a başarılı çalışmalarından dolayı Bakü Üniversitesi Senatosu, Profesörlük unvanını vermiştir (Temmuz 1927). Bu sıralarda Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Dağıstan, Kırım ve Kazan'ı gezerek buralardaki kütüphanelerde incelemelerde bulunan Ertaylan'ın edindiği tecrübelerini *Hayat Mecmuası*'ndaki yazısında işlediği anlaşılmaktadır. *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* adlı Profesörlük Tezi basılmakta iken Aralık 1927'de Ankara'ya dönerek Ankara Kız Lisesi ve Gazi Eğitim Enstitüsü de dahil çeşitli okullarda öğretmenliğe ve idarecilığe devam etmiştir. Dil Encümeni üyeliği, Kıbrıs Lefkoşe Türk Lisesi müdürlüğü ve öğretmenliği, Ankara Devlet Konservatuvarı ve Cumhurbaşkanlığı Orkestrası müdürlüğü, müfettişlik ve İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi müdürlüğü, Afganistan Maarif Nezareti müşavirliği, Ordinaryüs Profesör unvanıyla İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Türk Edebiyatı Tarihi Kürsüsü Öğretim Üyeliği (1943) görevlerinde bulunan Ertaylan, bu Fakültede İstanbul'un beş yüzüncü fetih yıl dönümünü kutlamak için düşünülen yayımları

hazırlayacak komiteye başkanlık etmiştir. Çok sayıda okul, kurs, sanat mektepleri, yükseköğretim programlarının mimarı olan İsmail Hikmet Ertaylan, Fakültenin Eylül 1960'ta emekli olmuş ve edebiyat-sanat alanında önemli çok sayıda esere imza atarak 1967 yılında yaşamdan ayrılmıştır (Akün, 1995: 309-312; Yalçın, 2010: 413-414).

Profesör İsmail Hikmet Ertaylan'ın “Azerbaycan'da Maarif” İsimli Makalesinin Değerlendirmesi

Hayat Mecmuası'nın, Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü olarak tanıttığı E. Hikmet'in (İsmail Hikmet Ertaylan'ın) imzasıyla yayımlanan “Azerbaycan'da Maarif” (Ertaylan, 1927: 169-170; Işık, 2007: 376-378) isimli makalede; tarihî süreç içerisinde gelişen politikalara göre şekillendirilen eğitim ve kültür meseleleri tartışılmıştır.

Araştırmanın kuramsal ve kavramsal çerçevesinde üzerinde önemle durduğumuz; 19. Yüzyıl gelişmeleri ve bunların 20. Yüzyıla yansımaları, özellikle kültürel modernizasyonun gerektirdiği yeni değerlerin Batı toplumları tarafından Batı-dışı toplumlara “modernleştirme projesi” dahilinde sunulması politikalarının eğitim ve kültür meselelerine yansımaları üzerinden Azerbaycan'daki durumu da okumak mümkündür.

19. Yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, ticaretin gelişmesi, demiryolu aracılığıyla ulaşımın kolaylaşması ve fabrikaların kurulması Azerbaycan'ı büyük bir pazar haline getirmiş, bu ekonomik gelişmeye bağlı olarak Bakü ve Gence gibi Azerbaycan şehirleri kısa bir zamanda kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir. Gelişen kültür ortamında düşüncelerini açıkça ifade etmeye başlayan aydınlar, ilk olarak acil çözüm bekleyen meseleler üzerinde durmuş, halkın toplumsal ve kültürel gelişimini sağlayacak faaliyetleri desteklemiştir. Bu faaliyetlerin en başında da *eğitim* gelmiştir (Sariahmetoğlu Karagür, 2002: 297).

Kültürel modernleşmenin belirginleştiği 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'ın İran kültüründen Osmanlı kültürüne kaydığına şahit olmaktayız. Azerbaycan'da Osmanlı Türkçesi'nin yaygınlaşması, İstanbul merkezli fikir akımlarının gelişmesi hep bu döneme rastlamaktadır. İstanbul'da eğitim gören Azerbaycan Türkleri, Osmanlı Türkçesini ve Osmanlı Devleti kaynaklı fikirleri Azerbaycan'da yaşamaya başlamışlardır. Bunlardan önde gelen isimler şöyledir: *Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan, Mehmet Emin Resulzâde, Neriman Nerimanov, Topçubaşı Ali Merdan Bey*. Bu düşünürler *Türkçülük, Pan-Türkçülük ve Azerbaycancılık* gibi konularda fikrî münakaşalarını devam ettirmişlerdir (Özdoğan, 1994: 99; Demir, 1998: 120-121). Kültürel anlamda bu olumlu etki, Azerbaycan'ın Rus işgali altına girmesinden itibaren bozulmuş; Rus kaynaklı Batıcı düşünürler ortaya çıkmaya başlamıştır. İşgal döneminin uzun sürmesi düşünce alanında Rus etkisini artırmıştır. Batı düşünce akımları ile tanışılması da bu döneme rastlamaktadır. Rus etkisinin hâkim olduğu bu dönem Azerbaycan'da kültürel yabancılaşmanın doğurduğu kimlik problemlerinin baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Türk Modernleşmesinin birikiminin Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası etkili olmaya başlaması ise Azerbaycan'ın Rus ve İran kültürel alanlarından uzaklaşması açısından önemlidir (Demir, 1998: 121).

Azerbaycan'ı işgal ederek kendi adamlarını yetiştirmeye yönelik bir eğitim politikası güden Çarlık Rusya'sı, halkın kendi dilinde eğitim görmesini yasaklamış ve Türk öğrencilerin Rus okullarından faydalanmalarına izin vermemiştir (Emin, 1984: 33). İlk olarak bir yıllık köy okuluna giden Türk öğrenci, daha sonra kaza mektepleri, lise, üniversite, teknik ve yüksek okullara devam edebilmiştir. Kaza mektepleri Şuşa'da 1830, Bakü ve Nuha'da 1832, Gence'de 1833, Nahçıvan'da 1837, Şamahı'de ise 1838 yıllarında açılmış; fakat aydınların tekliflerine rağmen Azerbaycan'da bir lise açmak mümkün olmamıştır. Tüm *müstemlekecilik ve Ruslaştırma* siyasetlerine rağmen kültür ve eğitim alanında faaliyetlerini sürdüren Azerbaycanlı aydınlar, 1887 yılında *Usul-ü Cedid* denilen ve Avrupa tarzında eğitim veren okullar açmışlar ve halkın kültür seviyesinin artırılması için çabalamışlardır. Bu modern okulların yanında camilere bağlı din okulları ve mescitlerde İslâm tarihi, Arapça, mantık, psikoloji, felsefe gibi dersler verilerek öğrencilerin yetiştirilmesi sağlanmıştır. Özellikle Bakü'de okulların sayısı artırılmış ve kızlara ait bir okul 1890'da eğitim öğretime açılmıştır. Kendi arasında örgütlenen halk devletten daha çok eğitim faaliyetlerine hizmet vermiştir. *Neşri Maarif, Necat ve Saadet* gibi cemiyetler önemli şahısların yetişmesinde aracı olmuştur. Ekim 1917 Bolşevik İhtilâli'nin getirmiş olduğu olumsuz politika Azerbaycan ve Kafkasya'da Sovyet aleyhtarı bir hareketin doğmasına neden olmuş; Mehmet

Emin Resulzâde başkanlığında teşkilatlanan Azerbaycan Türkleri, Türkiye'nin de yardımıyla *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti*'ni ilan etmiştir. 28 Mayıs 1918 tarihli Cumhuriyet ile *bilime, medeniyete* ve *halkın eğitimine* önem verilmiştir. Türk millî uyanışının ilk temsilcilerinden olan ve *Ekinci Gazetesi*'nde fikirlerini ilan eden, Azerbaycan için eğitim ve kültür faaliyetlerinin ölüm kalım meselesi olduğunu vurgulamış olan *Hasan Zerdabi*¹ ("Zerdabli Melikzade Hasan Bey", 1926: 4-5; Karakılıç, 2005: 139) gibi önemli aydınlar, Millî Hükümet için rehber olmuştur. Asırlarca süren esaretin en büyük nedeninin *eğitimsizlik* olduğunu saptayan Millî Hükümet, bilime, medeniyete ve halkın eğitimine büyük bir önem vermiştir. *Bakü, Şuşa, Gazah* vb. gibi merkez şehirlerde pedagoji kursları açılarak öğretmen ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. 1905 İhtilâli esnasında kurulmak istenen; ancak Rusların itirazı nedeniyle kurulamayan *Azerbaycan Devlet Üniversitesi*, 1 Ağustos 1919 tarihinde açılmıştır. Millî Hükümetin çabaları sonucunda ülke genelinde 23 orta, 637 ilkokul faaliyete geçmiş ve 100 üniversite öğrencisi Türkiye, Fransa, İngiltere ve Rusya'ya eğitim amacıyla gönderilmiştir. 27 Nisan 1920 yılında Azerbaycan'ı işgal eden Bolşevikler, Millî Hükümetin tüm icraatlarını yarıda bırakmıştır. Yeni yönetim Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla Rus güdümüne girmiştir. Her ne kadar eşit haklara sahip olunacak bir eğitim-öğretim programından bahsedilse de Bolşeviklerin vaatlerinin yalan olduğu ve *sosyalist bir nesil yetiştirmeye yönelik* politikaların sadece Azerbaycan'da değil, tüm Türkistan'da uygulanmaya başlandığına şahit olunmuştur. Tamamen kendi istekleri ve planlarına hizmet eden genel politikalarıyla birlikte; özelde okullar, öğretmenler, öğrenciler, ders kitapları ve ders müfredatları bağlamında *Ruslaştırmaya yönelik siyasetlerine* toplumsal kurumların merkezinde olan *eğitimi* aracı kılmışlardır. Eğitimi, Türk halklarını yeniden biçimlendirme, onlara yeniden kimlik kazandırma noktasında kullanan Sovyetlerin Azerbaycan üzerindeki politikasını, gelişmeleri yakından takip eden *Yeni Kafkasya Mecmuası*² (Can, 2007: 109-122) şöyle duyurmuştur: "1) Okullarda ilk kademedan itibaren Rusçayı zorunlu hale getirmek ve Rusçayı bilim dili unvanı altında Azerbaycan halkına dayatıp onları Ruslaştırmak. 2) Okullarda komünizm propagandası yaparak Azerbaycan gençlerini kendi kafa yapılarına uygun olarak yetiştirmek. 3) Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde eğitime önem vermeyerek ve devlet bütçesinden eğitime ayrılan payları azaltarak çocukları, gençleri Rus okullarına muhtaç bırakmak. 4) Rus emperyalizmi altında yaşayan Türklerin özellikle Türkiye ile iletişimini koparmak." Toplumlarda gelenek ve kültür, millî ruh aktarımı noktasında aracı olarak görülen "tarih anlayışı ve tarih öğretimi/tarih ders kitapları" da Rusların bu planlı politikalarından nasibini almıştır. Uzun vadeli düşünülen Sovyet politikasında Türk millî birliğinin parçalanması adına dil, kültür, milliyet mefhumunun yok edilmesi, geçmiş yaşantının-tarihlerin tahrif edilmesi yolunda ne gerekiyorsa o yapılmıştır (Memiş ve Köstüklü, 2000: 81-87; Saray, 1998: 238-248; Karakılıç, 2005: 137-200; Turan, 2015: 24-200).

İsmail Hikmet Ertaylan'ın makalesinde sunduğu bilgiler Azerbaycan'a yönelik uygulanan tüm bu politikaları özetler niteliktedir:

Yazar, kaleme aldığı metinde *yirmi beş otuz* sene öncesine kadar gittiğini belirtmiştir. Yazı, 1927 yılında yayımlandığına göre, 1897, 1902'lere kadar geri gitmiştir. Bu dönemlerde Rusya Türklerinin tamamı ana dilleriyle öğrenim görmekten mahrum olmuştur. Daha öncesinde de yüzyıllar süren tarihî bir siyaset hatasının kurbanı olarak kökenlerini, ırklarını unutacak derecede *Farisî kültürün ve eğitimin* esiri olup kalmışlardır. Okuyanlar Farsça diliyle öğrenim görmüş, Farisî medeniyetini en büyük medeniyet olarak kabul edip, onu devam ettirmek için çaba göstermişlerdir. Nihayet bu Farisî kültürü yaymak ve hükümetini güçlendirmek isteyen Türklerin siyasî nedenlerle ve iç çekişmelerden dolayı

¹ "Hasan Bey Melikzade Zerdabi (1842-1907), gazeteci ve fikir adamıdır. Rusya'daki Türklerin ilk gazetesi olan *Ekinci*'nin (1875-1877) kurucusu ve baş yazarıdır. Hasan Zerdabi, Gaspıralı'dan önce dil ve kültür problemlerine eğilmiş, Rusya'daki Türk millî uyanışının ilk temsilcileri arasında yer almıştır. Sosyal faaliyetler açısından Azerbaycan'da unutulmaz işler yapmayı başarmıştır."

² "1923-1927 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Resulzâde Mehmet Emin tarafından 15 günde bir çıkarılan, siyasî, sosyal ve edebî bir dergidir. Ancak siyasî yönü daha ağır basmaktadır. 1917'de Rusya'da kurulan Komünizme karşı Türk Dünyası'nda yayımlanan ilk dergi olma özelliğini taşımaktadır. Dört yıllık yayın hayatı boyunca bütün kalemleriyle Komünist Bolşeviklere karşı siyasî bir mücadele veren *Yeni Kafkasya*, Bolşeviklerin itham ve tehditlerine aldırmadan, başta Azerbaycan olmak üzere bütün Türk dünyasında millî şuuru canlı tutmaya gayret etmiştir. Bolşevik Rusların gerçek yüzünü ve Türk dünyasındaki sinsî emellerini tüm dünyaya göstermeye çalışmıştır. *Yeni Kafkasya*, 1920'lerden günümüze kadar devam eden *Türk Dünyası Muhaceret Matbuatının* da öncüsüdür."

zayıf kaldıkları sıralarda istilacı bir siyaset takip eden *Kara Çarlık Rusya'sı* bütün dinî ve millî zulmüyle Karakuş gibi Türk illerine inmiş ve Türk halkının boğazına kanlı pençelerini geçirmiştir.

Din taassubundan ve köhnelikten başka Türklere bir şey vermeyen *İran medeniyeti* yerine *Ruslaştırma* ve *Hıristiyanlaştırma* amacıyla yola çıkan *Çarlık medeniyeti* geçmiştir. Bir avuç toprağını ekmek, buğdayını satmak kaygısında olan Türk köylüsünü, bir taraftan İran mollaları, diğer taraftan da Çar dragonları ve misyonerleri maddî ve manevî açıdan yiyip bitirmeye çalışmışlardır. Hepsinin de amacı Türkün canlı hayatını ve doğal faaliyetlerini tüketmek olmuştur. Biri efsaneler ve hikayelerle onu gerçek hayattan uzaklaştırırken diğeri ona aslını ve neslini unutturacak yalanlarla bilim kisvesi altında propagandalar yapmış ve yetişmiş gençleri kendi kültürüne geçirebilmek için her yolu denemiştir. Türk bölgelerinin uzun yıllar süren bu kavgalarla uğraşmaktan hali kalmamıştır.

Türkistan'ın büyük bir kısmı; özellikle “Azerbaycan Türkleri ya Farisî eğitim sistemiyle yetişerek molla okullarında yazmayı, ahlâk kurallarını ve edebiyatı öğrenerek hâfız divanına yükselmiş, Farsçayı öğrenmişler ve Fars medeniyetinin en parlak yıldızları olmuşlardır ya da Rus eğitiminin etkisiyle milliyetlerini büsbütün unutarak Türklüğü küçümseyecek hale gelmişlerdir.” Ne çağdaşlaşma ihtiyacını anlamayacak kadar skolastik düşünceyle kuşatılmış İran ne de Türkün uyanmasını hiçbir zaman hazmedemeyecek kadar zalim olan Rusya Türklerin gelişmesine hizmet etmiştir.

Türklerdeki *Tanzimat Hareketinin yankıları* ise Rusya Türklerini de etkilemiştir. Bu hareketliliği çürütmeye çalışan Rus hükümetleri hiç de başarılı olamamıştır. Onun zulümleri ve baskısı bu hareketliliğe olan inancın daha da artmasına neden olmuştur.

Kırım ve çevresinde geniş bir alana yayılan ve uyanıklığı canlandıran *Gaspıralı Hareketinin* İslâmiyet adı altında millî duyguları yayması Türklerin duygularını ateşlemekte gecikmemiş ve nihayet Rusları fazlaca sarsan Japon Savaşı ve 1905 İhtilâli Azerbaycan uyanışına büyük güç vermiştir. Bu süreçten sonra Türk kültürüne ve eğitimine fazlaca bir bağlılık baş göstermiştir. Gerek çıkan dergi ve gazeteler gerekse açılan okullar bu hareketin birer şahitleridir. *Ali bin Hüseyinzâdelerin*, *Ahmet bin Ağakların* ve Türkiye'den o çevreye gitmiş olan bazı kişilerin faaliyetleri bu hareketi daha da kuvvetlendirmiştir. İşte Azerbaycan Türkleri öz ana dillerinde öğrenim görmeye bu dönemde başlamışlardır.

Rusların Rusça öğrenim veren okullarında dinî eğitim ve öğretim vermek üzere tayin ettikleri Türk öğretmenler gizlice çocuklara Türkçe okutmuşlar ve millî duyguları yaymaya çalışmışlardır. Bunun dışında çocuklar ana dilde eğitimden tamamen uzak kalmıştır. Türkler, *Ali bin Hüseyinzâde* ve arkadaşlarının açtıkları *Saadet Mektebi*'nde yeniden millî dünyaya ve Türklüğe doymuşlardır. Bu hareket hem yayıncılıkta hem de eğitim ve kültür alanında; sanatta, tiyatrodan, müzikte geniş bir gelişim kabiliyeti göstermiştir. Bütün engellere rağmen okullar açılmış, gazeteler yayımlanmıştır. İyi kötü tiyatrolar, temsiller kurulmuştur.

Bu hareketin sağladığı gelişimin önüne geçmek mümkün olmamıştır. Bütün küçük millî cumhuriyetler az çok bu canlılıktan istifade etmiştir. Bunların başında Gürcistan ve Ermenistan gelmektedir. Her iki cumhuriyet de kendi dillerinde öğrenim veren üniversiteler kurmuşlardır. Azerbaycan ise bilimsel ve kültürel hazırlıkta bulunamadığı için bunlar kadar başarı sağlayamamıştır. Birinci ve ikinci dereceli okulların çoğunda *ana dilde öğretim* sağlanmıştır. Bir iki yüksek okul da Türk dilinde öğretime geçmiştir. Bunlardan biri ve Azerbaycan için en önemlisi ikinci dereceli okullara öğretmen hazırlamak üzere kurulmuş olan *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'dür.

Yüksek Pedagoji Enstitüsü, dört yıllık hizmet süresince yetiştirdiği aydın öğretmenler sayesinde Azerbaycan köylerinin yüzünü güldürmüştür. Daha önce bilimsel ve eğitsel hazırlıktan mahrum oldukları halde öğretmenlik yapan gençlerin yerine aydın ve kabiliyetli genç öğretmenler yetiştirmiştir. Bu kurumda bütün dersler ana dilde okutulmuş; böylece geleceğin üniversitesinin temelleri atılmıştır. Yatılı ve çoğunluğu parasız yatılı olarak burada okuyan İslâm ve Türk-Tatar dünyasından genç kızlar ve erkekler kendi bölgelerine dönerek aldıkları bilimsel nuru zulüm altında yıpranmış köylere saçmışlardır.

Kırım, Kazan, Özbekistan, Türkmenistan ve Dağıstan'dan hatta İran Azerbaycan'ından toplanıp gelen öğrenciler bu *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'nde hayata yakın bir eğitim ve öğretime mazhar olmuş ve böylece bu Türk ülkeleri arasında *kültürel bir birliğin* temelleri de hazırlanmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan, makalesini yayımladığında (1927 senesinde), *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'nün son mezunlarını verdiğini ve diğer sınıfların da üniversite bölümlerine geçirilerek kapandığını haber vermiştir. Ayrıca Profesör Ertaylan, yeni kurulan üniversitenin, Türkçe öğretimde, kapanmakta olan enstitü derecesinde başarılı olabilmesi için on, on beş senelik bir ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır.

Görüldüğü üzere, Bakü Üniversitesi Şark Fakültesi Türk Edebiyatı Tarihi Profesörü İsmail Hikmet Ertaylan, Azerbaycan'da tarihî süreçte gelişen siyasal koşullar altında eğitim ve kültür meselesinin nasıl şekillendiğini *Hayat Mecmuası* okuyucularına özetle bu şekilde sunmuştur. Her ne kadar Azerbaycan üzerinde önce Fars kültür ve medeniyetinin etkisi, daha sonra işgal dönemi boyunca Rus siyaseti ve kültürünün baskısı ve etkisi sürüp gitse de aydınlar aracılığıyla Türk yaşam tarzı, dili ve kültürünün, eğitim ve kültür faaliyetleriyle tüm Türkistan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da milliyetçi ruha ve benliğe sahip halk tarafından yayılmaya çalışıldığına yazıda dikkat çekilmesi anlamlıdır. Bakü Devlet Üniversitesi'nin temelini oluşturan *Saadet Mektebi* gibi oluşumların ve *Yüksek Pedagoji Enstitüsü*'nün çabaları ile ilgili güncel gelişmeleri haber vermesi ve bu eğitim kurumlarının Türk gençleri arasında bir *kültür birliği* oluşturduğunu vurgulaması da önem arz etmektedir. Modernleşme sürecinde özellikle Tanzimat Döneminden itibaren Türk Modernleşmesiyle bağlantılı bulunduğu ve bu bağlantının Rus politikası gereği kesilmek istendiği detayı da yazıdan yakalanmaktadır.

Gerçekten de 19. Yüzyılın sonları, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde, “modern okulların ve Gaspıralı'nın Yeni Usul Mekteplerinin örnek alınması, Türkiye Türkleri ile eğitim ve kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi, İstanbul'dan eserlerin Azerbaycan'a taşınması, çıkarılan dergi ve gazetelerin karşılıklı takip edilmesi, Türk öğretmenlerin Azerbaycan'a gelerek hizmet vermesi ve diğer soydaşlarla kurulan temaslar sonucunda Türk dil ve kültür birliğine meydedilmesi” Azerbaycan'da eğitim seviyesini hızla yükseltmiş ve Azerbaycanlı aydınlar sayesinde daha Bolşevik İhtilâli gerçekleşmeden Türklük şuuru oldukça geliştirilmiştir. Sovyet rejimi gelir gelmez hem kültürel hem de ekonomik alanda bu tabloyu bozacak politikaları planlamış ve takip etmiştir (Saray, 1993: 9-10, 39-42, 52-56; Buniyatov, 1991: 321-322).

Sonuç

Batı'nın geçirdiği aşamaların bir sonucu olarak ortaya çıkan modernleşme olgusunun belirtilerini 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde, modernleşme yoluna giren diğer toplumlarda olduğu gibi Azerbaycan üzerinden de takip etmek mümkündür. Eğitim ve kültür meselesi, kimlik inşası ve yeni değerlere göre toplumların şekillendirilmesi bu tarih aralığında her siyasetin önüne geçmiştir. Toplumsal, kültürel değişimlerin aktarımcısı ve aracısı *eğitim ve eğitim kurumları* olmuştur. Rus yayımlarına ve “Ruslaştırma” politikalarına karşı kendilerini korumak isteyen tüm Türk halkları, *eğitim ve kültür faaliyetlerine* her şeyden çok önem vermiş; kendi gayretleriyle okulların açılması, yayın faaliyetlerinin yürütülmesi ve kültür birliğinin sağlanmasına yönelik çalışmaların yapılması çabasında olmuşlardır. Türklük bilincinin yayılmasında ve bağımsızlığın sağlanmasında merkeze alınacak toplumsal kurumun *eğitim* olduğu farkındalığını Türk halkları aydınlar sayesinde yaşamıştır. Türk Modernleşme sürecinde Türk illerinin farkındalığıyla yürütülen Türkcülük çalışmalarının önemli yansımaları olduğu gibi, İstanbul merkezli yürütülen kültürel faaliyetlerin de Türk illerinin var olma mücadelesine destek olduğu açıktır. Modernleşmenin aktörleri olarak görünen *aydınlar* aracılığıyla Türkcülük akımı karşılıklı geliştirilmiştir. Ancak kendi siyasetini yürütmek adına Rus politikası da aynı yolu takip etmiş; *eğitim ve kültür* aracılığıyla yayılma politikasını uzun vadede gerçekleştirmeyi planlamıştır. Rusya dahilinde yaşayan Türk halklarının eğitimden yoksun bırakılıp kültürel anlamda yalnızlaştırılmasıyla ancak Rus güdümünde kalabilecekleri düşünülmüştür. Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde eğitim zayıflatılmış ve gençler Rus okullarını tercihe zorlanmıştır. Türk gençlerinin tarihlerini, dillerini, kültürlerini unutturacak ve tahrip edecek, komünizm propagandası çerçevesinde *Sovyet vatandaş yetiştirecek* ve Rus dilini medeniyet dili olarak gösterip yaygınlaştıracak tarzda bir eğitim öğretim sistemi kurmuşlardır. Bu siyasetle Bolşevikler Azerbaycan'a uzun yıllar hâkim olmayı başarmıştır.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın *Hayat Mecmuası*'nda kaleme aldığı makalesi, Azerbaycan'ın bahsedilen süreçte geçirdiği merhaleleri anlamak açısından, özet niteliğinde de olsa faydalı bir yayın olmuştur.

Bahsedilen mevzuların diğer süreli yayınlar üzerinden takibi de değerli çalışmaların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdusselam, M. (1990). *Güneyin Gelişiminde Bilim Teknolojisi ve Bilim Eğitimi Üzerine Notlar*. Çev., Orhan Düzgüneş. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akifoğlu, V. (2017). “Azerbaycan’da Millî Direniş (1917-1930)”. *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF Dergisi)*. 2 (57): 776-795.
- Akpınar, Y. (2011). “Tercüman”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 40/ 492-494.
- Akün, Ö. F. (1995). “Ertaylan, İsmail Hikmet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 11/ 309-312.
- Buniatov, Z. M. (1991). “Azerbaycan”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 4/ 318-322.
- Can, A. (2007). “Yeni Kafkasya Mecmuası”. *Bilig*. (41), 109-122.
- Çelebi, E. (2000). *Yaş Türkistan Dergisine Göre Türkistan Millî Mücadelesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Dalbay, S. R. ve Avcı, N. (2018). “Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 1 (23), 17-39.
- Demir, A. (1998). *Tarihten Günümüze Rus Yayılmacılığı ve Yeni Kurulan Cumhuriyetler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Doğan, İ. (2004). *Toplum ve Eğitim Sorunları Üzerinde Felsefi ve Sosyolojik Tahliller*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Ekincikli, M. ve Işık, Y. (2019). “Ebedî Şeften Millî Şefe Kimlik İnşası; Yeni Nesil Yetiştirme Politikaları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Theory and Practice in Education- Science, Experience and Knowledge*. Ed., N. Akpınar Dellal, S. Koch, W. Stankowski, (Contemporary Educational Research Association). Düsseldorf: Lambert Academic Publishing LAP, December-ISBN: 978-620-044130-0, 266-290.
- Emin, L. (1984). *SSCB’de (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nde) Müslümanlar*. Moskova: APN Yayınevi.
- Erkal, M. (2000). *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ertaylan, İ. H. (1927). “Azerbaycan’da Eğitim”. *Hayat Mecmuası*. 2 (35), 169-170.
- Ertaylan, İ. H. (2011). *Türk Edebiyatı Tarihi- I-IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gündüz, M. (2008). “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. (16-17), 165-187.
- Işık, Y. (2007). *Hayat Mecmuası’nın Eğitim Açısından İncelenmesi (1926-1930)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Işık, Y. (2009). “Hayat Mecmuası”. *Cumhuriyet Dönemi Türk Kültürü- Atatürk Dönemi (1920-1938)-I*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 258-260.
- Işık, Y. (2020). “Mustafa Kemal Atatürk’ün Eğitimci Kişiliği ve Başöğretmen Unvanı”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 7 (1), 173-196.
- Işık, Y. (2020). “Hayat Mecmuası Çerçevesinde Türk İnkılabının Değerlendirilmesi”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 7 (3), 76-130.

- Karakılıç, C. (2005). *Yeni Kafkasya Mecmuası'na Göre Rusya'nın Azerbaycan Politikası (1923-1927)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Karpat, K. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996). "GASPIRALI İsmâil Bey". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 13/ 392-395.
- Köseoğlu, T. (2014). *Sovyetlerin Türkistan'ı Dönüştürme Siyasetine Muhalefet: Yaş Türkistan Dergisi (1929-1939)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul.
- Kurt, İ. (2002). *Psikolojiden Kültüre*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Mammadov, J. (2008). *Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Eğitim Sistemindeki Değişim ve Gelişmeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Maraş, İ. (2000). *İdil-Ural Türklerinde Ceditçilik (Yenilikçilik) Hareketi (1850-1917)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri- İslam Felsefesi- Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- Memiş, E. ve Köstüklü, N. (2000). *Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Oğuzkan, A. F. (1981). *Eğitim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Özcan, U. (2004). "Ahmet Ağaoğlu'nun Kişisel Serüveni Açısından XX. Yüzyılda Türkiye ve Azerbaycan'daki Modernleşme Deneyimleri". *Journal of Economy Culture and Society-Sosyoloji Konferansları*. (29), 77-85.
- Özdoğan, G. G. (1994). *Sovyetler Birliğinden Bağımsız Devletlere Ulaşmanın Dinamikleri-Bağımsızlığın İlk Yılları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özodaşık, M. (1999). *Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özodaşık, M. (2006). *Yeni Nesil*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Özyurt, C. (2013). "Türkiye'de Eğitim İdeolojisi ve Kimlik İnşası". *Eğitime Bakış Dergisi*. (26), 8-12.
- Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık.
- Saray, M. (1998). *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sariahmetoğlu K. N. (2002). "Azerbaycan'da Eğitim ve Basın". *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 18/ 297-307.
- Turan, R. (2015). *Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları (Sovyet Azerbaycan'ından Azerbaycan Cumhuriyeti'ne)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yalçın, M. (Ed.). (2010). "Ertaylan, İsmail Hikmet". *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1/ 413-414.
- "Zerdabli Melikzade Hasan Bey". (1926). *Yeni Kafkasya Mecmuası*. 3 (9), 4-5.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Ekler

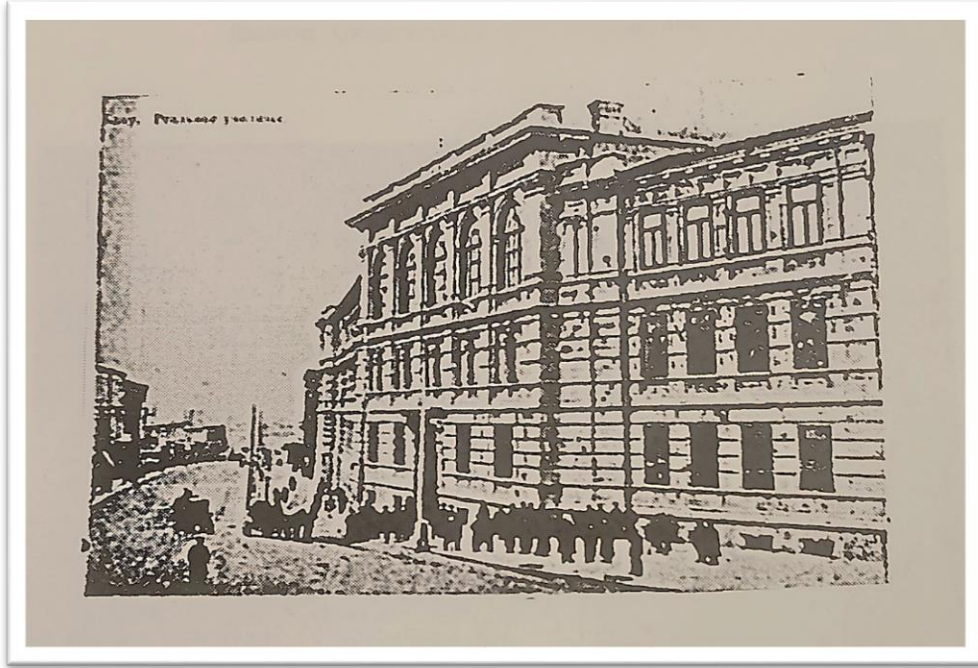
Ek-1. Hayat Mecmuası'nın İlk Sayısının Kapağı

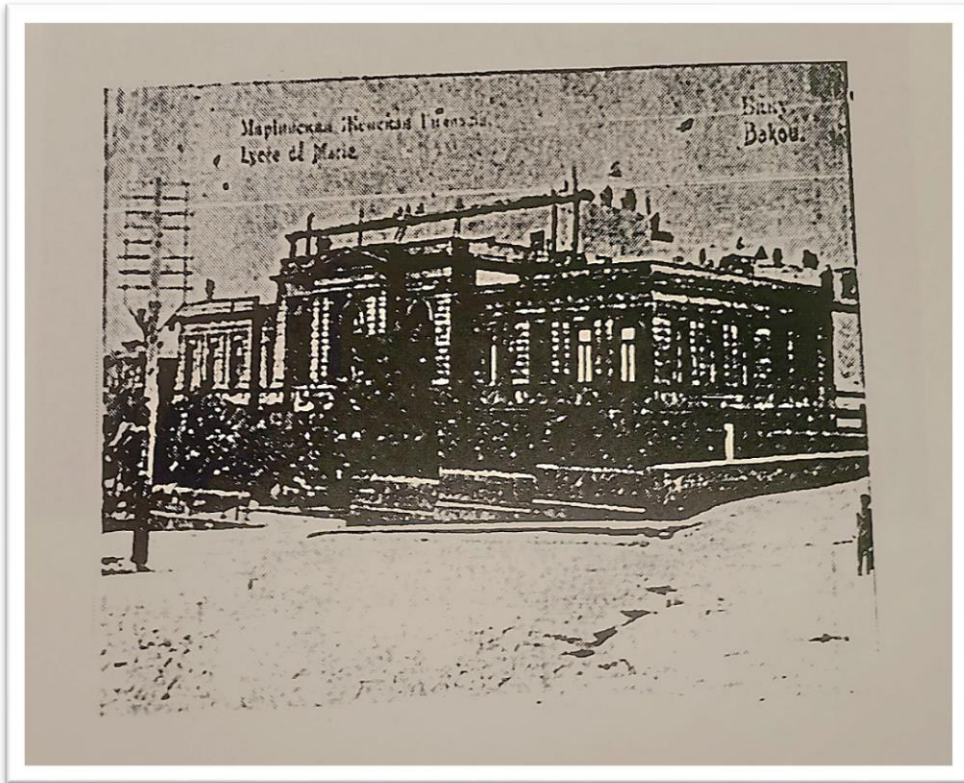
Ek-2. Hayat Mecmuası'nın Yeni Türkçe ile Çıkan Sayısı (1928), 4 (96)

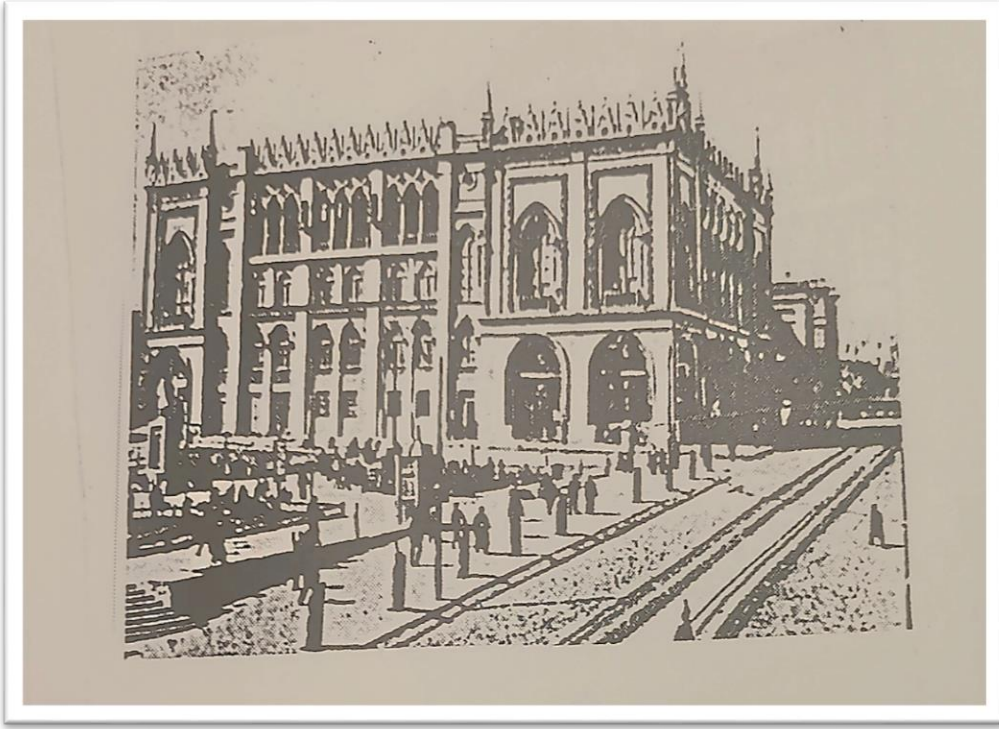
Ek-3. Azerbaycan Yüksek Pedagoji Enstitüsü. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

Ek-4. Bakü'de Kız Öğretmen Okulu. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

Ek-5. Bakü Üniversitesi. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

Ek-6. Azərbaycan Üniversitesi. *Hayat Mecmuası*, 28 Temmuz 1927, 2 (35), 170

